

SZABÓ ISTVÁN

A METAFORA LÉNYEGÉRŐL ÉS ÉRTELMEZÉSÉRŐL

ABSTRACT: (On the Essence and Interpretation of Metaphor)

In one of my papers on the subject (Szabó, 1984) I tried to describe and explicate the linguistic and psychological processes by which tropes metaphor, in the first place - are (is) created or generated. In my discussion there I followed the classical Greek philosophers and rhetoricians, Plato and, first of all, Aristotle. (I did so half-intuitively, half-consciously, relying on Neo-grammarians' writings and, partly, on introspection,) Now, this approach to and views on metaphor have become known in the literature as the similarity or comparison theory, or substitution theory. At the same time, in analysing the process of the creation of metaphor, I introduced another concept, that of semantic interaction, whose essence consists in this tenet: Metaphor is the result of the clash of semantic markers of grammatically conjoined lexical units, i.e., violation of selection restrictions is a natural concomitant of the "production" of metaphor.

In §I of this paper, I want to show that the so-called comparison-similarity theory, on the one hand, and semantic interaction theory, on the other, are not only compatible but also mutually complementary explications.

§II is devoted to the interpretation of metaphor, that is, to how the hearer-reader construes a metaphorical expression, what linguistic, cognitive, and pragmatic processes underlie this construal etc.

0. BEVEZETÉS

Egyik előző dolgozatomban (Szabó, 1984) leírni és értelmezni próbáltam

azon nyelvi (szemantikai - logikai) és tudati (kognitív) folyamatokat, amelyek alapján a szókép - elsősorban a metafora - létrejön, más szóval: melyek a szóképet megalkotják (generálják). Érvelésemben - introspekción alapuló intuicióm mellett bizonyos, egyes görög filozófusok és szónoklat-tan-tudók által több, mint kétezer évvel ezelőtt megfogalmazott - és a századfordulón az újgrammatikusok által felújított, továbbfejlesztett - elvekre támaszkodtam. E filozófusok - elsősorban Arisztotelész - a metaforát külső vagy belső hasonlóságon alapuló, analógiára épülő jelenségként kezelték, olyan rövidített, implicit hasonlatnak tekintették, melyből a hasonlítás explicit eleme kimaradt: N1 olyan, mint N2 → N1 kopula N2 (Az ember olyan, mint a farkas → Az ember farkas). Ezen - Arisztotelésznél mind a Retorikában, mind pedig a Poétikában megfogalmazott - elvek hasonlóság-hasonlat elmélet, behelyettesítés-elmélet néven váltak ismertté. (A behelyettesítés - vagy szubsztitúció-elmélet elnevezés voltaképpen egy második nyelvi átalakításra utal: a fentebb bemutatott törlés-rövidítés után N1 helyett N2-t - esetünkben a farkas szót - használjuk az adott dolog esetünkben az ember - jelölésére. A hasonlóság-hasonlat elv azonban több ponton módosításra, kiegészítésre szorul. Nemcsak arról van szó, hogy Arisztotelész a metaforát a stílus esztétikai gyönyört nyújtó diszítőelemként kezelte (e nézet itt-ott ma is felbukkan és tartja magát az ún. non-konstruktív nyelvfilozófusok - pl. Katz, 1966 - körében), Platón pedig egyenesen óvta tőle szónok- és író társait mondván: a metaforában kifejezett gondolat nem nyújt megbízható tudást a világról (Platón: Republica, X, 607). A konstruktív nyelvfilozófusok - Marcus B. Hester (1967), Boyd (1980), Kuhn (1980) és mások - ezen álláspontot eléggé meggyőzően cáfolták. Szólni kell azon bonyolult jelentéstani-logikai folyamatokról is, amelyek a metafora alkotását és értelmezését kísérik. E folyamatokat jelentéstani kölcsönhatáskén fogom fel és írtam le (Szabó, 1984: 393-388.) Black (1962, 1980) kölcsönhatás-elméletével összhangban (de attól függetlenül). Mindazonáltal a kölcsönhatás-elv is pontosításra-finomításra szorul, különösen Searle (1980) bírálata után. Ez lesz dolgozatom I. fejezetének feladata. A II. fejezetben a szókép - főként a metafora - értelmezésének leírására tesz kísérletet (amennyire ezt a szigorú terjedelmi korlátok megengedik).

I. ADALÉKOK A METAFORA FOGALMÁHOZ

1. Arra a kérdésre, hogy valójában mi a metafora, az értelemező szótárak, sem pedig az idegen szavak szótárai nem adnak - nem is adhatnak a fogalom tartalmának teljesen megfelelő, azt minden vonatkozásban megragadó választ. (Ez nem is lehet feladatuk.) Az olyan meghatározások, hogy (a metafora) "... hasonlóságra épülő szókép" (Magyar Értelmező Kéziszótár. Szerk. Juhász József et. al. Bp.1982, 952.1.) vagy (a metafora) "... hasonlóságon alapuló szókép, amellyel bizonyos tekintetben meglévő vagy elképzelt egyezést azonosítás alakjában fejezzük ki" (A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, IV. Szerk. Balázs János et al. Bp. 1961.1293.1.) az évezredes hasonlóság-hasonlat elvet fogalmazzák újra. A MNYÉSZ meghatározásában azonban figyelmet kelt az elképzelt egyezés kitétel: további érveléseink szempontjából ez azért lényeges, mert a vizsgált szókép újszerű nézőpontot és új meglátást teremtő szerepére utal. (Erre még lentebb kitérünk.) E régi úton jár Frazer meghatározása is: "I define metaphor as an instance of non-literal use of language in which the intended propositional content must be determined by the construction of an analogy" (In A. Ortony, 1980: 176), mivel az analógia lényegében a hasonlóság-hasonlat szinonimája. E meghatározásokat kiinduló pontként elfogadjuk, de a metafora lényegének megragadásához, természetének mélyebb megértéséhez, funkcióinak vizsgálatához újabb - a régieket részben tagadva megtartó - szempontokra van szükség.

2. A metafora-alkotás pszichikai, gondolati és jelentéstani-logikai folyamat egyidejűleg. E folyamat pszichikai oldala: a dolgok sajátos észlelése, látása, az eltérő dolgok közti hasonlóság vagy analógia észrevétele láttatása, elképzélése, vagyis a különböző képzet-, fogalom- és gondolat-társítási folyamatok. (Ezek érzelmi-indulati töltéséről és színezettségéről itt nem kell szólnunk.) Ez logikai-jentéstani síkon heterogén dolgok közelítését, ezek fogalmának alanyban és állítmányban - vagy más (pl. jelző és jelzett szó) formában - való összekapcsolását jelenti; az idegen dolgok, kategóriák közti hasonlóság vagy azonosság megragadása és kifejezése pedig egyszersmind magában foglalja az elvonatkoztatás és általánosítás, az ítéletalkotás mozzanatát is. E fogalom- és ítéletalkotás ugyanakkor konkrét, képszerű, ikonikus: a Bevezetésben idézett példánkban az ember - pontosab-

ban: bizonyos embertípus - bizonyos tulajdonságát (ragadozó hajlamát) a farkas képi - képben megjelenített - a fogalma által ragadtuk meg és fejeztük ki. A nyelv, mely alapvető természeténél fogva konvencionális jelrendszer, ily módon túllép természete korlátain és válik képessé képszerű megjelenítésre, ábrázolásra, kifejezésre. Ebben az értelemben beszél Ricoeur (1981:234) a "produktív képzeletben" végbemenő "prédikativ asszimilációról", a nyelvi képben megalkotott fogalomról és benne kifejezett ítéletről. (L. még a metafora-alkotás tudati-pszichikai alapjairól: Paivio (1980), Miller (1980)). E tudati aktusnak par excellence jelentéstani velejárója, következménye az, amit - az interpretatív szemantikusoktól kölcsönzött kifejezésekkel - a szelekciós szabályok megszegésének, jelentéstani anomáliának (kategória ütközésnek) nevezünk. E folyamatokat részletesen elemeztem (Szabó, 1980, 1984). Most a metaforikus szerkezetet annak összetevői, azok kép- és fogalomalkotó szerepe szempontjából kell továbbvizsgálnunk.

3. Az olyan egyszerű, tehát a N1 + copula + N2 típusú metaforikus szerkezet, mint (1 a - d):

/1/ a. Az ember farkas	b. A kártyapartnerem ravasz róka
c. A szomszédasszonyom	d. Jenő felesége tigris
hárpia.	

a következőképpen elemezhető: az 1. terminus vagy elsődleges alany a jellemzett (jellemzendő) dolog vagy tenor - esetünkben: ember, kártyapartner, szomszédasszony, feleség - ; a 2. terminus vagy másodlagos alany (az állítmány) azon ismert tulajdonság hordozója, mely tulajdonsággal az 1. terminus által jelölt dolgot jellemezni akarjuk; e terminust nevezzük vehikulumnak (a metaforikus jelentés hordozójának); tehát /1/-ben vehikulum: farkas, róka, hárpia, tigris. Egyazon dolgok szerkezetteni felosztásban: az 1. terminus: topic vagy keret (frame); ez a maga szó szerinti (denotatív) jelentésében a fókusz (= a 2. terminus, az állítmány) szövegkörnyezete. /1/-ben tehát farkas, ravasz róka stb. a fókusz. A keret denotatív és a fókusz metaforikus jelentése közti ellentmondás egyfajta feszültséget "indukál", amely feszültség voltaképpen a szintaktikailag összekapcsolt, de jelentés-

tanilag összeférhetetlen és logikailag inkongruens elemek között jön létre. Ezen összeférhetetlenség vagy inkongruencia egyik előfeltétele annak, hogy a hallgató (olvasó) az adott szerkezetet metaforikusan értelmezze. (L. II. fejezet). A tenor és a vehikulum kölcsönösen megvilágítja, értelmezi egymást: a vehikulum "rávetíti" az általa jelölt fogalom adott tartalmi jegyét a tenorra új tartalmi jeggyel gazdagítva az adott fogalmat, a tenor pedig megváltoztatja a vehikulum jelentéstartalmát: a képes jelentés hordozójává teszi. (1c) esetében hárpia az adott személy veszekedős természetére utal; szomszédasszony pedig mint szövegkeret törli hárpia szemantikai jegyei közül (+Madár) jegyet és annak helyére (+Emberi lény), (+ Veszekedős nő) jegyeket iktatja. Az adott szókép gyakori használata és a használat általánossá válása folytán a jelentésváltozás állandósulhat, és ily módon létrejön a poliszémia vagy - a képes értelem elhalványulásával az exmetafora. (Fónagy Iván figyelt fel arra, hogy egyes városi gyerekek a marha szónak csak "ostoba személy" jelentését ismerik.) Az /1/ példázta eseténél valamivel bonyolultabb az, amikor nem N1 + copula + N2 szerkezettel van dolgunk, hanem N-metaforikus + V-denotatív (+ egyéb összetevők) szerkezettel, mint /2/-ben (N = nomen, V = verbum):

- /2/ a. A számár nem tudta megoldani a számtanfeladatot
- b. A vipera egész nap szitkozódott
- c. A kis malac megint bepiszkította a ruháját

ahol nem a tenor, hanem a vehikulum van topic-helyzetben. Ez azonban nem szünteti meg, nem is csökkenti a fentebb mondottak érvényességét. Egyrészt a Bevezetésben már említett eljárás - behelyettesítés vagy szubsztitúció - átrendezi a szerkezeti elemeket: törli az 1. terminust, vagyis az elemi N1 + copula + N2 szerkezetből N1-t, N2-t pedig fókuszhelyzetből topic-helyzetbe emeli és a mellé nem-metaforikus jelentésben állítmányt rendel. Ezt egyben a /2/ példázta metaforikus szerkezetek kialakítását /3/ mutatja:

- /3/ a. Profitfalvy Péter ragadozó (farkas)
- b. Profitfalvy Péter potcm áron meg-
- vette Tőkeházy Timót gyárát
- c. A ragadozó
- farkas potcm áron
- megvette Tőkeházy Ti-
- mót gyárát.

(Tsubst = behelyettesítő transzformáció) Ily módon a szubsztitúciós elv magyarázatot ad az /1/- és /2/-szerű kifejezések közötti szerkezeti összefüggésre. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a fentebb leírt jelentéstani kölcsönhatás független a tenornak és a vehikulumnak a helyétől vagy grammatikai funkciójától az adott szerkezetben: a vehikulum metaforikus értelme topic-helyzetben is megmarad; a különbség csupán az, hogy /1/ esetén a nem-metaforikus alany, /2/ és /3c/ esetén pedig a nem-metaforikus jelentésű állítmány "vetít" rá metaforikus jelentést. Továbbá a jelentéstani kölcsönhatás abban is megnyilvánul, hogy a vehikulum /3c/-ben is "visszavilágít" szerkezeti környezetére: /3c/ metaforikus alanya - ragadozó farkas - új árnyalattal színezi az állítmány jelentését: azt sugallja, hogy a tranzakcióba kétes értékű mozzanatok vegyülhettek (az eladó szorult helyzete - adósság, csőd vagy más - , amit a vevő kihasznált) és - ami ennél lényegesebb - a létrejött metafora újabb metaforát generál:

/4/ A farkas felfalta gyengébb társát

ahol /3c/ állítmányát is metaforával helyettesítettük. Az így létrejött komplex szóképet - mondatmetaforát - tovább fűzhetjük:

/5/ A farkas felfalta gyengébb társát, aki viszont előzőleg három hiénakölyköt fogyasztott el stb.

és a szóképfűzér allegóriává terebélyesedhet, amire az allegorikus beszély, a költészet bőségesen szolgáltat példát. Ez azonban már a műelemzés és értelmezés (a hermeneutika) felségterülete. A szóképkalkuláció kérdésénél maradván azt mondhatjuk, hogy a folyamatban valamilyen "szóképmag" újabb és újabb szóképeket, szóképsorokat képes alkotni. A metafora-alkotást, a metafora lényegét logikai képletekben is kifejezhetjük. /1/ formája pl. /6/ lehet:

/6/ a. Copula (x, y). b. Est (x, y) c. Est (homo, lupus)
d. Az ember farkas/

ahol Copula bármely létige szimbóluma, x = alany, y = névszói állítmány; /6b/-ben és /6c/-ben ugyanazt a szerkezetet konkrét formában, /6d/-ben

pedig természetes-nyelvi magyar mondatban fejeztük ki. Az az állítás azonban, hogy a létigének 2 argumentuma van - /6a, b/ - minden létigés elemi ítéletre vonatkozik, tehát a denotatív jelentésű (pl. János kéményseprő) kijelentésekre is. Ugyanez vonatkozik az egzisztenciális képletre:

/7/ / $\exists x$ / /x est y/ (azaz: létezik x, ezen $x = y$: Az ember farkas)

A metaforára vonatkozó képletnek ki kell fejeznie azt, hogy az állított azonosság (x est y) hasonlóságon alapuló azonosság. Ezt /8/-cal tudjuk kifejezni:

$$/8/ \quad / \exists F / \quad / \exists G / \quad / \exists H / \quad \left\{ \text{SIM}_H \left[F \text{ /ember/, } G \text{ /farkas/} \right] \right\}$$

(ahol F = ember és tulajdonságainak halmaza, G = farkas és tulajdonságainak halmazata, H = olyan jegy v. ismérv, amelyre F-t és G-t vonatkoztatjuk, illetve amely alapján a hasonlóság-azonosságot megállapítjuk; SIM = hasonlóság)

Azonban /8/ is kiegészítésekre szorul, mivel egyrészt csak az /1/-szerű szerkezetek logikai formája; /2/ más képletet igényel, ahol a hasonlóságon alapuló azonosítás zárójelbe kerül, és csak az azonosító folyamat eredményét jelöljük:

$$/9/ \quad \left\{ \left[\text{SIM}_H \left[F \text{ /ember/, } G \text{ /farkas/} \right] \right] \right\} \quad (\longrightarrow \text{ Est/ember, farkas})$$

A másik probléma az, hogy /6a-d/ voltaképpen azonossági viszonyt fejez ki: $x = y$. a formális logikában azonban ez szimmetrikus azonosságot jelöl, tehát $x = y \longrightarrow y = x$. Ez /6/ esetén nem érvényes, mert 1. /6/ nem teljes azonosságot jelöl, hanem csak bizonyos ismérvek azonosságát (azonosságról ebben az értelemben is csak feltételesen beszélhetünk: a harácsoló ember ragadozó természete megnyilvánulásában nem azonos a farkas természetével, a hamis ember ravaszsága nem azonos a róka ravaszságával stb./; 2. a metaforikus szerkezetben - tehát pl. /1/-ben - a terminusok/ /6c, d/-ben az argumentumok/ nem cserélhetők fel. Más szóval: metaforikus szerkezet esetén az azonossági viszony nem szimmetrikus, vagyis $x = y \not\rightarrow y = x$. Vö. /1/-gyel /10/-t:

/10/ a. Farkas az ember /?/ b. Tigris Jenő felesége /?/

Megjegyzendő, hogy néhány metaforikus szerkezet eltűri a terminusok felcserélését: Hárpia a szomszédasszonyom, Ravasz róka a kártyapartnerem, stb. Ennek alkalmasint az az oka, hogy ravasz róka "rafinált ember" és hárpia "harcias nő" jelentése a köztudatban nagyon elterjedt, általánossá vált. A másik szabály az lenne, hogy a metaforikus szerkezet terminusai nem cserélhetők fel, ha az - mint /1a/ - általános érvényű kijelentés. Ennek azonban /10b/ ellentmondani látszik, hisz ez is értelmezhető képletesen (igaz, sután hangzik). A két terminus részleges felcserélhetőségének másik lehetséges magyarázata a következő. Nevezzük az 1. terminust vagy tenort referensnek, a 2-t pedig - Millert (1980) - követve -relátumnak. Pl. /1/-ben az ember = referens, farkas = relátum. Referens tehát az az elem, amelyről a mondat szól, amit rá vonatkoztatunk + de információ szempontjából egyik sem teljesen új: a referens a szöveggörnyezet alapján ismert (kurrens információ), a relátum pedig a valóságra vonatkozó ismeretrendszer alapján (régii információ); új információ: a kettő közötti hasonlósági viszony, vagyis az, hogy az ember bizonyos jegyei alapján hasonlít a farkasra, a házsártos nő a tigrisre stb. A hasonlóság-viszonyt pedig az elemek sorrendje nem befolyásolja. E tekintetben "majdnem-szimmetrikus" viszony a /6/-ban kifejezett összefüggés. /11/ miatt vagyunk kénytelenek határozatlanul fogalmazni:

- /11/ a. A zebra olyan, mint a ló, csak /a zebra/ csíkos
- b. A ló olyan, mint a zebra, csak /a ló/ nem csíkos /?/
- c. A zebra ló, csak csíkos
- d. A ló zebra, csak nem csíkos /?/

Ui. /11/-ből kiderül, hogy a terminusok felcserélhetőségét vagy fel nem cserélhetőségét a jelölt fogalmak alá-/fölérendeltsége is befolyásolja: a ló (equus) a zebra fölérendelt fogalma.

Egy másik probléma, hogy a /6/ nehezen lenne alkalmazható az un. arányviszony vagy reláció jelölő metaforákra:

/12/ a. A hajó a kéklő vizet szántotta/barázdálta

b. Kemal Atatürk a Török Köztársaság atyja

tekintve, hogy a /12/-szerű szókép a két explicit terminus mellett két implicit terminust is tartalmaz:

- /13/ a. A hajó azt teszi (olyant tesz) a vizen, amit (amilyent) az eke a szántóföldön
b. K. Atatürk azt jelenti a Török Köztársaságnak, mint az atya a gyermekének (ahhoz hasonló reláció áll fenn K.A. és a Török Köztársaság között, mint atya és gyermeke között)

/13a, b/ formája /14a, b, c/ lehetne:

- /14/ a. hajó:víz:: eke:szántóföld;
b. K. Atatürk: Török Köztársaság:: atya:gyermek
c. x:x' :: y:y'

mivel /12a, b/ és /13a, b/ terminusai közötti viszony lényegében (a szószemint vagy szűkebb értelemben vett) analógiás viszony vagy arányviszony, amit /14a, b/ konkrétan, /14c/ pedig általános formában fejez ki. A fentiekkel persze a metafora tartalmi vagy formai elemzését távolról sem merítettük ki. Léteznek ui. nem hasonlóságon, nem is analógián vagy arányviszonyon alapuló metaforák. (Ez a megkülönböztetés maga is kétséges: /3c/ ugyanúgy analógián alapszik - érvelhetnénk -, mint /12a, b/.) A szakirodalomban (Miller, 1980) találunk olyan szóképeket, mint /15/:

- /15/ a. giddy brink, b. (drink) a mournful cup of tea

melyek oksági viszonyra utalnak (a szakadék szédülő pereme → szédülést okozó pereme; gyással teli pohár tea → gyásztól keserű tea/?/). E tények további elemzése helyett meg kell vizsgálnunk a metafora-alkotás harmadik fő elméletét, a beszédcselekvés-elméleti elvet.

4. Mind a hasonlóság-hasonlat elvet, mind pedig a kölcsönhatás-elméletet komoly "kihívás" érte a beszédcselekvés-elmélet részéről.

Searle (1980) a következő ellenérveket sorakoztatja fel: 1. a hasonlóságelv nem lehet érvényes, mert számos esetben a vehikulum nem valóságos, hanem képzeleti, mitikus dolgot jelöl:

/15B/ a. A szomszédasszonyom sárkány.

b. Ede ördög.

2. ha a második terminus valóságosan létező dolgot jelöl, az adott dolog a neki tulajdonított ismérvekkel nem rendelkezik vagy nem lényegi a neki tulajdonított ismérv, ennél fogva a vehikulum nem lehet alkalmas a tenor gondolt és közölni szándékolt tulajdonságának kifejezésére:

/16/ a. Ődön gorilla.

b. Adél maga a nap.

c. Irén egy jégkocka.

Ha /16a/ azt akarja kifejezni, hogy Ődön undok, erőszakra és durvaságra hajlamos személy, akkor - érvel Searle - a szókép célt tévesztett: a gorillák (az ethológiai vizsgálatok szerint) kedves, szelíd, érzékeny lények; /16b/ is sántít mint implicit hasonlat: a nap és az adott nőnemű személy között semmilyen külső vagy belső hasonlóság nem áll fenn; ugyanaz a helyzet /16c/-vel: Searle szerint az adott nőnemű emberi lény és az adott, szilárd halmazállapotú víztömeg között nincs olyan lényegi külső vagy belső hasonlóság, amely a hasonlatot és a metaforát motiválná. A szerző 3. ellenérve az, hogy - a hasonlóság tágabb értelmezése szerint - a tárgyi világban minden hasonlít minden másra, következésképpen a hasonlóság-elv nem magyarázza meg a metafora keletkezését. A jelentéstani kölcsönhatás elve ellen Searle (1980. 102skk) szintén három kifogást emel: először, a metaforikus szerkezet 1. terminusa sokszor tulajdonnév - mint /16c/-ben - , a tulajdonnév pedig nem rendelkezik denotatív (általános fogalomjelölő) funkcióval, hanem csak megnevező funkcióval, tehát nincs denotátuma, csak referense; mivel pedig híján van az általános fogalom tartami jegyeinek, nem is lehet szó a két terminus - a tenor és a vehikulum - közti jelentéstani

kölcsönhatásról (hisz e kölcsönhatás fogalmi jegyek vagy szemantikai ismérvek közti hatás); másodsor, egyes metaforikus szerkezetek nem tartalmaznak szó szerinti jelentésben használt terminust, hanem csak képletesen értelmezett terminusokat, mint /17/:

/17/ Qadrilaterality drinks procrastination

ennél fogva a terminusok között nem is léphet fel kölcsönhatás: ellentmondás, jelentéstani anomália vagy logikai inkongruencia, amint ez pl. /1/ és /2/ szerkezeteinek terminusai között történik; harmadsor, az értelmezhetőség és értelmezés szöveg, szövegösszefüggés általi meghatározottságról J. R. S. azt állítja, hogy ez a nem-metaforikus szerkezetekre is érvényes, tehát e meghatározottság nem lehet a metafora megkülönböztető jegye. A szerző szerint a metafora lényege beszédcselekvés-elméleti megközelítésben ragadható meg. Gondolatmenete röviden a következő. A mondatokban (ítéletekben, megnyilatkozásokban) 2 jelentésfajtát különböztet meg: mondatjelentést és megnyilatkozás-jelentést. Az elsőt a mondat tartalmazta szók és grammatikai viszonyok denotatív (nem-képes) jelentésösszegét kell értenünk: azt, amit a szók szótári jelentése és grammatikai viszonyai alapján felfogunk; a megnyilatkozás-jelentést a mondat azon funkciója (értelme), melyet a beszélő neki az adott szituációban szán s melyet az adott mondat mint megnyilatkozás a kommunikációs helyzetben, kontextusban betölt (sentence meaning vs. speaker's meaning). A metaforikus elemet nem tartalmazó megnyilatkozásban jelen van mindkét jelentésaspektus:

/18/ Eléggé fülledt itt a levegő

denotatív szinten a levegő hőmérsékletéről és összetételéről tett megállapítás az adott helyiségben; bizonyos helyzetben azonban közvetett kérdés vagy utasítás az adott helyzettel kapcsolatos cselekvésre (pl. a felesleges kérése a beosztotthoz):

/19/ Ki kell szellőztetni/szellőztessék ki a helyiséget

/19/ /18/-nak megnyilatkozás-jelentése, másodlagos funkciója. A megnyilat-

kozások e másodlagos funkciója (értelme) a beszédcselekvés-elméletben kicsit is jártas olvasó számára jól ismert. A metaforikus szerkezetnek ezzel szemben nincs mondatjelentése, csak megnyilatkozás-jelentése. Ha mondatjelentésen a kijelentés logikai igazságfeltételeknek megfelelő tartalmát értjük, akkor Searle-nek részben igazat kell adnunk: a jelentéstani anomáliát vagy logikai inkongruenciát tartalmazó kijelentések - pl. /1/ és /2/ szó szerint való értelmezése logikai abszurditáshoz vezetne (nem létezik olyan főemlős, amely egyidejűleg az emberi fajhoz és a kutyafélékhez is tartozna). Ezt /20/-ban fejezhetjük ki:

$$/20/ \text{ a. } P \text{ est } S \longrightarrow \text{ b. } P \text{ est } R / P \neq S/$$

És ez az /1/; típusú szóképekre mindenképpen - némi módosítással a /2/ szerűekre is - valóban érvényes: /1a, b/ pl. nem azt jelenti, hogy a megnevezett személyek a caninus osztályába tartoznak, hanem csak azt hogy a caninusra is jellemző tulajdonságokkal rendelkeznek. E jelentés, vagyis az, ahogyan /20a/-ból /20b/-hez eljutunk, egy következtetési eljárás eredménye. Ezt az eljárást a II. Fejezetben részletezzük. Itt Searle fentebb említett állításait kell szemügyre vennünk. Ezek ui. vitathatók.

a. A hasonlóság-hasonlat elv érvényessége nem cáfolható azzal, hogy egyes terminusok üres (extenzió nélküli) fogalmakat jelölnek: ördög, sárkány, arkangyal, kobold stb. szavaknak valóban nincs megfelelője (referense) a valós világban, ezek mégis bizonyos fogalmakat jelölnek; a fogalmak tartalmát azon képzetek, hiedelmek alkotják, melyeket az emberi képzeletvilág kialakított s amelyek a képzeletvilágban ma is élnek. Ezért tudjuk, és elég pontosan, hogy /15a, b/-nek mi a jelentéstartalma; b. az sem meggyőző ellenérv, hogy esetenként a vehikulum által jelölt dologra nem jellemzők a neki tulajdonított ismérvek: a gorilla szóhoz a használat folyamán bizonyos hiedelmek és képzetek folytán negatív konnotáció tapadt (csúnya, durva, kegyetlen, agresszív, s más), és a szókép (/16a/) e képzet- és hiedelemrendszerre (endoxákra) épül, nem pedig zoológiai tényekre; c. a tárgyi világban bizonyos tekintetben vagy bizonyos nézőpontokból szemlélve valóban minden hasonlít minden másra, de a szóképalkotás a feltűnő, észrevehető, kézenfekvő, nyilvánvaló hasonlóságokra, analógiákra épül: bizonyos majomfaj-

ták utánzó hajlama pl. közismert, ezért a viselkedésben, ruházódásban másokat utánzó hajlama pl. közismert, ezért a viselkedésben, ruházódásban másokat utánzó emberről azt mondjuk, majom, nem pedig orrszarvú; d. a tenorként tulajdonnevet tartalmazó metaforikus szerkezet terminusai között is fennáll a jelentéstani kölcsönhatás, mert tulajdonnévnek nemcsak referense van, hanem jelentése is: azok a fogalmi jegyek, melyeket a tulajdonnév implikál, ezek /16c/-nél pl. Irén esetében / + Nőnemű emberi lény/; e. a jelentéstani kölcsönhatás elve nemcsak a terminusok közti jelentéstani-logikai összeférhetetlenség folytán fellépő abszurditást jelenti szó szerinti értelmezés esetén, hanem általában logikai-jelentéstani abszurditást, amely képes értelmezésre kényszerít, /17/ ezért nem cáfolat értékű ellenpélda (egyik lehetséges értelmezése: a négy nagyhatalom tárgyalásai sok huzavonával, halogatással járnak együtt); f. egyes, nem-metaforikus szerkezetek értelmezéséhez is szükség van a szöveggörnyezet és a beszédszituáció figyelembevételére - ilyen a lexikai és/vagy szerkezeti többértelműség - , azonban a nem-képletes kijelentések többsége szöveggörnyezettől függetlenül értelmezhető, másrészt az utóbbiak esetén a szöveggörnyezet funkciója más: itt egyértelműsít, ott (a metaforánál) az értelmetlenségbe értelmet visz; és végül g. /17/ ellentéte is ismert.

/21/ Kezd meleg lenni a szobában

/21/ nem tartalmaz sem jelentéstani devianciát, sem más abszurditást, a szó szerinti jelentése mellett mégis lehetséges metaforikus értelmezése is: pl. éles vita közben a vitázók valamelyikének valóban melege lesz (az alacsony szobahőmérséklet ellenére). Ezért úgy célszerű fogalmaznunk, hogy a metafora - és általában a szókép - alapja az ellentmondás; az lehet logikaijelentéstani vagy gyakorlati (pragmatikai).

Mindezek ellenére Searle elmélete beépíthető a szóképelemzésbe; egyes megállapításai különösen jól használhatók a metafora értelmezésének elemzésénél. Lentebb az utóbbira tesztek kísérletet.

II. A METAFORA ÉRTELMEZÉSE

1. A szóképet annak megalkotója, a beszélő is értelmezi jeletéstanilag. Ezt a folyamatot hivatkozott írásomban (Szabó, 1984:384 skk) már vázoltam utalva arra is, hogy ennek 2 fázisát kell megkülönböztetnünk. Arról is szó volt (ibid.), hogy az értelmezés 1. fázisa egybeesik a szókép megalkotásának mozzanatával. Most már a metaforára szűkítve az elemzést a mondottakhoz az alábbiakat tehetjük hozzá. Annak, hogy a beszélő a nyelvi kommunikáció folyamán mondandóját metaforában öltöztetve fejezi ki és közli, több oka - ha az ok tudatos -, céloka lehet. A metaforát létrehozhatja a sajátos látásmód, a villanásszerű meglátás, a frivol meghökkentés szándéka vagy a szókép megjelenítő ereje általi plasztikus felidézése, látlatása, megúrte-tése a közölni szándékolt gondolatnak, a leírás tárgyának. Más szóval: a beszélő mintegy saját látásmódot kínál fel a hallgató-olvasónak a metafora által. (A szókép által közvetített érzelmi konnotáció közismert, erről itt szólnunk nem kell.) Arról is szó volt (uo.), hogy a sajátos megnyilatkozás értelmezésének 2. fázisa voltaképpen a produktum értékelése a terv, a kommunikációs szándék szempontjából. A szókép esetén ez annak ellenőrzését jelenti, hogy megfelel-e az adott nyelvi alakzat a közölni szándékolt tartalomnak (érthető-e, eléggé plasztikus-e, kifejező-e stb.). Röviden: a szóképpen az azt alkotó terve, szándéka testesül meg, megértése tehát e szándék.felismerésétől is függ. Ezt is vizsgáljuk meg röviden.

2. Amikor a hallgató-olvasó az adott metaforával először találkozik, számára az értelem (jelentés, olvasat) nélküli szólánc, amelyben csak a grammatikai megszerkesztettség hasonlít a mondatra (megnyilatkozásra). Ennek az az oka, hogy a metaforikus szerkezetek többsége logikai-jelentés-tani szempontból összeférhetetlen idegen), anomális vagy deviáns szókapcsolatokat (logikai kategória ütközést) tartalmaz. Ezt /1/, /2/ és /3/ példáin is bemutatathatnánk. Ezek azonban közismert szóképek, ennél fogva megértésük-höz szinte semmilyen következtetési eljárásra nincs szükség. Vegyünk szem-ügyre néhány újszerű szóképet:

/22/ a. Morzsa voltam az uralkodó asztalán

- b. A terhességtől szédült hold végigtámolyog égi útján
- c. A nagy szivacs felszívta zsebemből a pénzt

(/22a/-t Shakespeare-től/Antonius és Kleopátra/, /22b/-t Yeats-tól/ The Crazy Moon/ vettem; /22c/ alkalmi szókép.)

/22a/-ban "konfliktus" áll fenn én /+ Emberi lény/ morzsa /+ Élettelen tárgy/ jegye között; /22b/-ben hold /+ Élettelen tárgy/ jegye és mindhárom rávonatkozó terminus - terhesség, szédült, végigtámolyog - /+ Élőlény/ jegye közt, /22c/-ben egyrészt alany és állítmánya /+ Folyadék/ szelekciós jegye, másrészt a tárgy, pénz /+ Szilárd anyag/ jegye között. Ennek folytán denotatív szinten /22a, b, c/ jelentés nélküli, 0 olvasatú. /20/ vagy a megváltoztatandók némi változtatásával /23/ ezt fejezi ki:

/23/ S facet obj₁ → S facet Obj₂

/10/ kapcsán azonban már jeleztük, hogy bármely mondatrész betöltheti a vehikulum szerepét, tehát e szempontból mind /20/, mind /23/ pontatlan. A szó-lánc olvasat-nélküliségét, majd metaforikus értelemmel való felruházását /24/-gyel fejezhetjük ki:

/24/ a. A + B = 0 → b. A + B = X

(ahol A, B = lexikai egységek, + = bármely grammatikai kapcsolattípus, 0 = olvasat-nélküliség, X = megfejtendő metaforikus jelentés) A hallgató-olvasó persze, ha nem képzett nyelvész-logikus, nem a /22/ után jelzett kategóriákban fogalmazza meg /22/ olvasat-nélküliségét, vagyis /24a/-t, hanem intuitive. Miután megállapította, hogy a megnyilatkozás szó szerinti jelentésben nem értelmezhető, azon feltevésből kiindulva, hogy a beszélő értelmes és koherens gondolatot akar kommunikálni (tehát épelméjű, és nem akar elmeza-vart színlelni értelmetlen kijelentésekkel), a képletes értelmezés mellett dönt. A metaforikus jelentés megkeresése (rekonstruálása) bizonyos heurisztikus eljárásokat foglal magában, amelyek során a hallgató-olvasónak mozgósítania kell nyelvi-logikai és a világra vonatkozó (enciklopédikus) ismereteit egyaránt. Az első feltevés eközben az, hogy a képes és a nem-képes je-

lentés között hasonlóságon, analógián alapuló kapcsolatnak kell lennie. Ennek alapján - pl. /ld/ első hallása-olvasásakor - elindul a /20b/-ben használt R értékének a megállapítása, az ismeretlen jelentés, az X rekonstruálása. Ez a következő lépéseket foglalja magában: a. R értéke bizonyos ismérvhalmaz, b. ezen ismérvek P feltűnő tulajdonságai közé tartoznak, c. egyes tulajdonságok tekintetében S hasonlít P-re, d. válaszd ki P azon tulajdonságait, melyek (képzettársítási szinten) S-re is jellemzők, e. ezen tulajdonságok alkotják R értékét, f. a tigris (/ld/ fókusza) vad, kegyetlen, hirtelen támadásra hajlamos, g. R = vad, kegyetlen, hirtelen támadásra hajlamos, tehát: h. S-re R jellemző; következésképpen /ld/ = /25/:

/25/ Jenő felesége vad, kegyetlen, hirtelen veszekedésre, támadásra hajlamos stb.

Más terminusok behelyettesítésével ugyanez érvényes /l/ többi megnyilatkozására, /22a/-ra és egyéb metaforikus szerkezetekre úgyszintén. /22a/-ban P R-je morzsa tulajdonságai, melyek S-re vonatkoztathatók/: kicsiny, jelentéktelen, kiszolgáltatott, stb. ezért /22a/ = /26/:

/26/ Kicsiny, jelentéktelen, kiszolgáltatott stb. voltam az uralkodó házában (országában)

A több metaforikus elemet - pl. /5/, /22b, c/ - és a csak metaforikus elemeket tartalmazó kifejezések - mint /17/ - és sűrített képek persze ennél összetettebb következtetési eljárásokat igényelnek. Ugyanakkor a központi szókép megfejtése bizonyos lépéselhagyásokat, egyszerűsítéseket is lehetővé tesz. Pl. ha /22c/ vehikulumát (nagy szivacs) nagy áruházként, bevásárlóközpontként vagy éppen nagyvárosként értelmezem, ez már nyilvánvalóvá teszi a következő kép (felszív) értelmezését (sok pénz elköltésére készlet). /22b/ értelmezése ismét bonyolultabb. Ez az alábbi következtetési lépéseket feltételezi (belefoglalva a jelentéstani-logikai anomáliára vonatkozó megállapításokat is):

/27/ a. Támolyog, szédül csak élőlényekre, terhesség csak emberi lényre és emlősökre vonatkoztatható fogalmak;

- b. a hold élettelen tárgy; ezért
- c. /22b/ jelentéstanilag szabálytalan, alogikus, értelmetlen (szó szerinti értelmezésben);
- d. /22b/-t szóképként kell értelmezni;
- e. hasonlóságok, analógiák; képzet- és fogalomtársítások rekonstruálása: szédülés, támoalgás (bizonytalan mozgás, ö-rület) a hold fogalmához társítható fogalmak (vö. holdkórosság egyes társadalmak gondolkodásában); telihold: teltség:: terhesség: teltség) alak és méretek változása mindkét esetben/: a hold nőnemű (egyes nyelvekben), tehát nőneműség: terhesség; a hold alak- és méretváltozása ciklikus folyamat: a gyakori terhesség ciklikus állapot,

tehát /22b/ értelmezése (jelentése) a denotáció szintjén /28/:

/28/ a telihold lassan végigvonul az égbolton

Az más kérdés - és ennek taglálásában itt nem is bocsátkozunk -, hogy a szókép nem-képi, fogalmi megfelelőjére lefordítható-e. Nézetem szerint annak kell lennie, hisz műelemzés közben - bármilyen szinten folyják is az - a műalkotás tartalmát, mondandóját denotatív fogalmi eszközökkel ragadjuk meg, értelmezzük. Az viszont nyilvánvaló, hogy a képszerűen megjelenített és a fogalmilag definiált tartalom esztétikai, lélektani hatás szempontjából nem ugyanaz: csak az előbbi képes a plaszticitás, a sajátos valóságyszerűség, az egyéni látásmód és láttatás, az érzelmi telítettség, az intellektuális feszültség erejével hatni. Ebben az értelemben a szókép valóban nem fordítható le fogalmi megfelelőjére. Egy másik probléma a szókép lehetséges értelmezéseinek száma. Más szóval: monoszén vagy poliszém-e a metafora? Ortony (1980: 25. skk) szerint jónéhány olyan metafora ismert, amelyeknek több - esetleg ellentétes értelmezése - lehet. Ezzel általában egyet lehet érteni, hisz a szóképalakításban is, értelmezésében is az intuitív mozzanatok dominálnak. Mindazonáltal (nézetem szerint) mind az alkotás, mind az értelmezés a valóság tényei közti összefüggések, a kép-, a képzet- és gondolattársítás, az analógiás gondolkodás bizonyos szabályai által behatárolt. Ezt próbáltuk /8/-ban, /9/-ben, /13/-ban, /20/-ban, /24/-ben és a

/27/-ben kifejezni, illetve /22/ kapcsán és /24/ után megfogalmazni. Ennek több gyakorlati bizonyítéka van: bármely, jelentéstani-logiaki devianciát tartalmazó szósor nem lehet metafora; egyazon metaforát más-más hallgatók-olvasók megközelítőleg azonos módon értelmeznek (erről /22b/ kapcsán személyes közlések alapján meggyőződtem); ha a szóképek végtelenül sok értelmezési lehetősége volna - amint ezt pl. Searle (1980: 106) állítja, azon meg gondolásból, hogy a valóság bármely két tárgya hasonlít egymásra valamely tekintetben - , akkor lehetetlenné válna a szóképekben történő gondolatcsere, értelmét vesztené pl. a műelemzés és Searle elemzés-elmélete úgyszintén. Az értelmezésben persze lehetnek, vannak eltérések, különösen ha a metaforikus szerkezet poliszám lexikai egysége/ke/t tartalmaz. Pl. /22b/ eredeti angol nyelvű megfelelőjében a crazed szót találjuk ("Crazed through much child-bearing, the moon is staggering in the sky"/. amely "őrült"/"szédült"/ jelentés mellett "repedezett"-et is jelent. Ez a fentitől némileg eltérő képzettársítást "hívna elő" tudatunkban, a /27/-ben leírt értelmezést azonban lényegesen nem befolyásolná, amire Loewenberg (1981) is utal elemzésében. A szókép - beleértve a metaforát - nagyon összetett tudati-pszichikai, nyelvi és logikai jelenség, és létrejöttét bizonyos szabályok, értelmezését elég pontosan leírható következtetési eljárások irányítják. Ezeknek számos, egymással szorosan összefüggő oldala-összetevője van. Ezek között fentebb főként a pszichikai-kognitív és jelentéstani-logiaki jelenségeket vizsgáltunk. Nyilvánvaló azonban, hogy egyes szóképek helyes értelmezéséhez legalább annyira fontosak lehetnek bizonyos szövegtani és beszédshituációs tények: /29a/-t attól függően értelmezzük szó szerint vagy képletesen, hogy /29b/ vagy /29c/ környezetében fordul-e elő:

- /29/ a. Edének hályog van a szemén
- b. A jövő héten nehéz operáción kell átesnie.
- c. Képtelen észrevenni, hogy a barátja minduntalan rászedi.

/29b, c/ kiszűri /29a/ kétféle értelmezési lehetőségét; /29b/ a szó szerinti értelmezését valószínűsíti; /29c/ pedig /29a/ szóképként való értelmezését sugallja. szövegtani szinten a mondatközi jelentéstani-logikai viszonyok lényegében azt a szerepet töltik be, mint a mondaton belül az egyes szavak között. /29a/-t metaforikusan értelmeznénk akkor is, ha tudjuk, hogy

Edének mindkét szeme egészséges. Ez esetben a valóság és az állítás közti "konfliktus" kényszerítene bennünket az adott értelmezésre. A szókép alapja a jelentéstani-logikai vagy a gyakorlati, pragmatikai ellentmondás (deviancia, anomália). Néhány szókép - az irónia, a hiperbola - mindig az utóbbi ellentmondás eredményeként jön létre.

3. Összefoglalásként: a szóképekkel kapcsolatban néhány kérdést csak érinteni, másokat érinteni sem tudunk. Bizonyítani lehet pl. hogy a metaforikus gondolkodás az intellektuális tevékenység minden területét átfogja beleértve a tudományos okfejtéseket is, L. erről Lakoff & Johnson (1980); továbbá hogy az oktatásban is fontos szerepet játszik. E dolgokra még másutt visszatérünk. A szókép lélektani hatása is alaposabb elemzést igényel. A /22/ kapcsán leírt értelmezési eljárás valójában nem merev algoritmus, hanem nagyon sűrített, villanásszerű felismerés, "ráérzés", amelyet egyfajta intellektuális feszültség kísér. L. az utóbbiról Hankiss Elemér (1970:118-128).

IRODALOM

- BLACK, M. (1962): Metaphor. In M. Black ed. Models and metaphors.
New York
- (1980): More About Metaphor. In A. Ortony ed. Metaphor and
Thought, Cambridge University Press, Cambridge, 1980
- BOYD, R. (1980): Metaphor and Theory Change. In A. Ortony ed. Metaphor
and Thought. Cambridge University Press. Cambridge, 1980
- FRAZER, B. (1980): The Interpretation of Novel Metaphors. In A. Ortony
ed. 1980.
- HANKISS Ellemér (1970): Az irodalmi kifejezésformák lélektana.
Bp. Akadémiai Kiadó
- HESTER, M. B. (1967): The Meaning of Poetic Metaphor. The Hague, Paris
- KATZ, J. J. - Postal, P. M. (1964): An Intergrated Theory of Linguistic
Descriptions. M. I. T. Press, Cambridge
- KATZ, J. J. (1966): The Philosophy of Language. New York
- KUHN, Th. S. (1980): Metaphor in Science. In A. Ortony ed. 1980
- LAKOFF, G., Johnson, M. (1980): Metaphors We Live By. The University
of Chicago Press, Chicago
- LOEWENBERG, I. (1981): Identifying Metaphors. In M. Johnson ed.
Philosophical Perspectives on Metaphor. University of
Minnesota Press, Minneapolis, 1981
- MILLER, G. A. (1980): Images and Models, Images and Metaphors.
In A. Ortony ed. 1980
- PAIVIO, A.;. (1980): Psychological Processes in the Comprehension of
Metaphor. In A. Ortony ed. 1980
- RICOEUR, P. (1981): Cognition, Imagination, and Feeling. In M. Johnson
ed. 1981
- SEARLE, J. R. (1980): Metaphor. In A. Ortony ed. 1980
- SZABÓ István (1980): Szemantika, szöveg, kommunikáció. Helikon, 1980/1-2
- (1984): A szóképalkotásról. In Az Egri Tanárképző Főiskola
Tudományos Közleményei. Szerk. dr. Budai László, Eger, 1984.